

8. ДАЧО, ф. Р-2417, оп. 1, спр. 7.
9. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1547.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф. 1, оп. 73, спр. 335.
11. ДАЧО, ф. Р-2417, оп. 1, спр. 18.
12. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу: Збірник документів і матеріалів. - К., 1977.
13. Державний архів Київської області (далі - ДАКО), ф. Р-880, оп. 11, спр. 989.
14. ДАПО, ф. Р-4085, оп. 3, спр. 11.
15. ДАКО, Р-880, оп. 11, спр. 984.
16. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 980.
17. КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: 9-е изд. - М., 1985. - Т. 7.
18. ДАКО, ф. Р-880, оп. 11, спр. 1108.
19. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3669.
20. Там само, ф. 348, оп. 3, спр. 166.
21. Там само, ф. 582, оп. 10, спр. 429.
22. ДАКО, Р-880, оп. 11, спр. 1005.
23. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3615.
24. Там само, спр. 666.
25. Там само, спр. 3625.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 243.
27. ДАЧО, ф. Р-1626, оп. 1, спр. 49.
28. Там само, ф. Р-2688, оп. 1, спр. 29.
29. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 136/04.

Чиж М.М.,

аспірант Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького

РОБОТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ НА ЧЕРКАЩИНІ ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ТЕРИТОРІЇ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСЬКИХ ОКУПАНТІВ

Війна потребує масштабної мобілізації всіх наявних матеріальних та людських ресурсів, які підпорядковуються одній меті – перемозі над ворогом. Важливого значення в цей час набуває діяльність правоохоронних органів. Під час ведення військових дій вони активно включаються у протистояння із зовнішнім ворогом, але не меншої уваги приділяють боротьбі із злочинністю всередині країни, виявленню та покаранню військових злочинців, зрадників Батьківщини.

Війна зумовлює підвищений рівень відповідальності всіх і кожного перед законом. Здійснені у воєнний час злочини, а тим більше співпраця з ворогом як найтяжчий злочин воєнної доби, розглядаються як скоєні "за обтяжливих обставин". Тому під час війни керівництво СРСР з його потужною правоохоронною системою вдалося до значних обмежувально-репресивних заходів щодо цивільного населення з метою знешкодження небезпечних осіб, забезпечення суворого та надійного контролю за сумнівними категоріями громадян, встановлення тих, які стали на шлях співпраці з окупаційною владою.

Особливо важливої ролі робота правоохоронних органів по забезпеченню громадського порядку набула на визволених територіях. Після вигнання німецьких військ у звільнених регіонах перебувало багато категорій осіб, які потребували ретельної перевірки відповідними структурами на предмет причетності до окупаційної влади, встановлення характеру їх співпраці з ворогом. Зрадниками Батьківщини із числа військовослужбовців, дезертирами, а також тими, хто був у німецькому полоні або оточенні, займалась військова контррозвідка – Особливі відділи (від 14 квітня 1943 року "СМЕРШ"). Цивільним населенням, яке на окупованій території пішло на такий крок як співпраця з ворогом, займалися територіальні органи НКВС та НКДБ.

Правоохоронні органи досить активно працювали у напрямку виявлення та знешкодження зрадників. Широкомасштабно така робота проводилася відразу після визволення території від окупантів. Від правоохоронних структур на місцях вимагалось ретельно та всебічно проводити перевірки осіб, які проживали у даній місцевості при ворожій владі. Необхідно було у найкоротші терміни не тільки встановити осіб, які працювали на окупаційний режим, а й визначити характер такої співпраці, наявність чи відсутність підстав для притягнення конкретної особи до кримінальної відповідальності, встановити, при необхідності, міру покарання.

Важливість такої роботи пояснювалася тим, що за умов допущення помилок, зволікань, поверхневого підходу до виконання правоохоронцями завдань учораšní пособники гітлерівців, які знущалися над мирним населенням, боролися з партизанами та підпільниками, брали участь у катуваннях і знищенні радянських активістів, відправці населення на роботи в Німеччину, могли

уникнути заслуженого покарання. Тому керівництво НКВС ставило перед працівниками на місцях завдання по активізації роботи у напрямку виявлення і знешкодження зрадників Батьківщини. При цьому роботу по перевірці матеріалів вимагалось проводити ґрунтовно та об'єктивно, уникаючи фактів дезінформації та провокацій [1, 83–88].

Перед тим, як правоохоронні органи проводили перші практичні заходи щодо виявлення громадян, які на окупованій території співпрацювали із загарбниками, проводилася значна і не менш відповідальна підготовча робота. У першу чергу її здійснювали спеціальні оперативно-чекістські групи, які в ході відступу німців захоплювали архіви окупаційної влади, отримували необхідну інформацію від агентури. Другою ланкою інформаційного характеру були відомості, що їх надавали підпільники та партизани. Третьою, і, очевидно, найхиткішою були свідчення очевидців та мешканців населених пунктів. У багатьох випадках викриття посібників відбувалося на зібраннях, куди скликали всіх мешканців села. Такого роду заходи могли стати приводом для зведення особистих рахунків між односельчанами, коли одне-два свідчення вирішувало долю людини [2, 686].

Про роботу оперативно-чекістських груп, які діяли у прифронтових районах, згадує у своїх спогадах ветеран органів держбезпеки, генерал-майор у відставці Лодяний В.В. Він, зокрема, відзначає досить активну роботу даних формувань, до яких залучалася значна кількість оперативного складу органів НКДБ. Окрім збирання розвідувальної інформації суто військового характеру, до переліку завдань даних оперативно-чекістських груп входило виявлення зрадників, активних посібників ворога, документування їх протиправної діяльності для подальшого затримання та притягнення до кримінальної відповідальності [3, 216].

Керівництво правоохоронних органів вимагало від підлеглих комплексного підходу до виявлення осіб, які стали на шлях співпраці з ворогом, використовуючи при цьому широкий арсенал наявних сил та засобів. Так, своєю вказівкою від 2 квітня 1943 року НКВС УРСР зобов'язував працівників на місцях розгорнути активну агентурну роботу на визволених територіях. При цьому від негласних помічників необхідно було у першу чергу через опитування отримувати вичерпну інформацію відносно виявлених "зрадників, ставлеників та пособників ворога" [3, 31].

Не менш вагомим у справу боротьби із зрадниками Батьківщини був внесок партизанських загонів та підпільних груп, які діяли на окупованих територіях. Всього у роки війни на Черкащині з ворогом боролися члени 30 організацій і 39 підпільних патріотичних груп, 24 партизанські загони, 2-га Українська партизанська бригада, діяло 4 районних і 1 міжрайонний антифашистські центри Опору [4, 8].

Ведення партизанської боротьби було надто складною справою, щоб вона розвивалася стихійно, рухома тільки почуттями обов'язку перед Батьківщиною та ненавистю до загарбників. Партизанський рух був чітко спланованим та організованим, чим і пояснюється створення влітку 1942 року Українського штабу партизанського руху. УШПР виконував функції керівництва усіма партизанськими загонами та з'єднаннями. Разом з тим, діяльність партизанських формувань не обходилася без тісної співпраці з правоохоронним органами в плані взаємобміну інформацією. НКВС, віддавши до Українського штабу партизанського руху матеріальну частину, необхідну для ведення партизанської боротьби, залишився структурою, яка за допомогою своєї агентури проводила розвідувальну роботу в тилу ворога з позицій партизанських формувань. Радянські спецслужби готували фахівців, необхідних для організації та ефективного ведення цілеспрямованої партизанської боротьби (радисти, мінери, розвідники тощо). Часто ведення партизанських дій у тому чи іншому конкретному районі зумовлювалось тактичною необхідністю. В таких випадках у ворожий тил з літаків закидалися десантні групи із числа підготовлених фахівців, навколо яких проходило формування партизанських загонів. Чимало партизанських загонів на Черкащині було утворено саме таким чином [6, 82].

Як уже було зазначено вище, до основних завдань партизанських формувань входило збирання інформації стосовно радянських громадян, які з тих чи інших причин перейшли на службу ворогу, з метою послідууючої передачі отриманих матеріалів до правоохоронних органів та притягнення винних до кримінальної відповідальності. У матеріалах щодо діяльності партизанських загонів на Черкащині є чимало свідчень, які розкривають їх роботу по збору інформації стосовно зрадників та пособників німецьких загарбників [6, 92]. Зокрема, члени підпільної організації с. Лебедин Шполянського району зібрали відомості щодо зрадників

Батьківщини та передали їх у партизанський загін, який діяв у тій місцевості [6, 76].

Після звільнення населених пунктів Черкащини від окупантів правоохоронні органи розгорнули масштабну роботу по встановленню та арешту осіб, які співпрацювали з німецькою владою, подальшому розслідуванню таких злочинів. Даний вид діяльності правоохоронних структур знайшов своє відображення у матеріалах кримінальних справ, які порушувались ними після вигнання окупантів та у повоєнний період. Частина даних кримінальних справ зберігається в архіві Управління Служби безпеки України в Черкаській області, інша їх частина передана до Державного архіву Черкаської області і є доступною для дослідників історії періоду Другої світової війни. Зазначений вид джерел розкриває роботу правоохоронців по викриттю та розслідуванню злочинів, вчинених окремими особами, насамперед, поліцаями, старостами та іншими прислужниками загарбників.

Значну частину арештованих у перші дні після звільнення території становили колишні бійці Червоної Армії, які потрапили в оточення на початку війни, а згодом пішли на службу в поліцейські органи німецької влади. Прикладом цього може бути випадок із червоноармійцем Решоткіним М.В., який після оточення поступив на роботу поліцейським на хуторі Канівщина Золотоніського району. Згодом, як встановлено, він закінчив курси поліцейських у м. Золотоноша, отримавши звання фельдфебеля. З наближенням Червоної Армії Решоткін пішов у партизанський загін, пояснивши там, що хоче реабілітуватися за службу в поліції участю в боях з німецькими окупантами. При цьому він дійсно на боці партизанів брав участь в боях за визволення Золотоноші. Але після з'єднання партизанського загону із радянськими військовими частинами, Решоткіна М.В. було передано в органи контррозвідки та засуджено за службу німецькій владі [7, 55 – 56].

Нерідко були такі випадки, коли громадяни йшли на службу до німців за власним переконанням. До такої категорії, як правило, відносилися колишні репресовані, розкуркулені та члени їх сімей, або ж ті, хто зазнав тих чи інших утисків або переслідувань з боку радянської влади. Зокрема, органами НКДБ був арештований мешканець Чорнобаївського району Кас'ян І.Л., який у серпні 1941 року здався у полон німецькій армії, а потім поступив на службу в поліцію. У ході слідства з'ясовано, що мотивом його

співпраці з окупаційним режимом була особиста ненависть до радянської влади, яка у 1934 році відібрала у його родини будинок. За час служби у поліції Кас'ян І.Л. брав участь у виявленні та арештах партійно-радянських активістів, які були згодом страчені німцями [8, 65 – 66].

Правоохоронними органами на Черкащині було виявлено чимало осіб із числа місцевих жителів, які з приходом загарбників добровільно ішли до них на службу, вдаючись при цьому до злочинних дій. Так, житель с. Богдани Золотоніського району Давиденко І.П., працюючи при німцях старостою сільської управи, видав розпорядження на арешт 19 односельців. При цьому на кожного з них він особисто давав гестапівцям детальну характеристику. У результаті цього із вказаної кількості арештованих 13 осіб були розстріляні гітлерівцями [9, 42].

Не завжди правоохоронцям вдавалося відразу, "по гарячих слідах" розслідувати злочини зрадників Батьківщини. Останні, розуміючи наслідки своїх дій, часто втікали від правосуддя, у тому числі з відступаючою німецькою армією. Показовим прикладом цього може бути діяльність мешканця с. Коробівка Золотоніського району Безкровного М.І., який після полону поступив на службу в поліцію. Безкровний М.І., згідно документальних матеріалів, неодноразово брав участь в арештах радянських активістів, значна частина яких згодом була розстріляна німцями. Також він сприяв насильній відправці близько 200 осіб молоді на роботи в Німеччину, проводив обшуки у мешканців села. У серпні 1943 року Безкровний, сподіваючись уникнути заслуженого покарання, утік з відступаючими німецькими військами у їх тил. Лише після війни правоохоронні органи знайшли Безкровного М.І. в Мурманській області та притягнули до кримінальної відповідальності [10, 206–208].

Об'єктами зацікавленості радянських спецслужб були не тільки особи, які служили в німецьких поліцейських органах. Злочини проти держави могли вчиняти громадяни, які, на перший погляд, не мали прямого відношення до діяльності органів окупаційної влади. У таких випадках правоохоронцям доводилося докладати значних зусиль по виявленню та документуванню злочинних дій конкретної особи, встановленню істини по кожній справі. Зокрема, у жовтні 1943 року органами НКВС був арештований мешканець с. Васютинці Чорнобаївського району Орловський В.А., який при

німцях працював завідуючим школи. У ході слідства встановлено, що Орловський регулярно давав заяви у поліцію на осіб, які були членами партії та комсомолу або мали відношення до діяльності партизанських і підпільних груп. Причому, він вдавався до таких способів "викриття" радянських активістів, як публікації про осіб даної категорії у місцевій пресі. За доносами Орловського В.А. німцями було арештовано чимало радянських громадян. За це радянською владою Орловського було засуджено до 20 років каторги, згодом термін покарання було скорочено до 10 років заслання [11, 94].

Слід відмітити, що не всі особи, які потрапляли у поле зору правоохоронних органів, притягувалися до кримінальної відповідальності. При розслідуванні кримінальних справ працівники НКВС та НКДБ, не зважаючи на складні умови роботи, все ж таки намагалися професійно та об'єктивно підходити до визначення міри вини кожної особи. Як приклад цього можуть бути матеріали кримінальної справи стосовно уродженця с. Малі Канівці Чорнобаївського району Прядка П.І., порушеної відділом контррозвідки "СМЕРШ" у вересні 1943 року. У ході слідства встановлено, що Прядко, як він сам повідомив, був агентом органу німецької розвідки "Абвергрупа-102". Проте, як було з'ясовано, Прядко П.І. працював на німецькі спецслужби, виконуючи спеціальне завдання особливого відділу НКВС 6-ї армії Південно-Західного фронту. При цьому він надав радянській контррозвідці цінний розвідувальний матеріал, у тому числі стосовно німецьких агентів, які діяли у тилу Червоної армії. Невдовзі кримінальна справа стосовно Прядка П.І. була припинена у зв'язку з недоведенням його злочинної діяльності [6, 159 – 162].

Викладені матеріали дають підстави для висновку, що правоохоронними органами у ході звільнення Черкащини від окупантів та в наступні періоди було проведено значний обсяг важливої роботи по виявленню та знешкодженню осіб, які стали на шлях зради Батьківщини та співпраці з ворогом. Виявлялися та розслідувалися не тільки злочини, вчинені після приходу радянської влади, а й ті факти злочинних дій, які мали місце за часів окупації. Складні умови, в яких правоохоронцям доводилося виконувати свої професійні завдання, потребували додаткових зусиль з боку особового складу. В науковій літературі дається неоднозначна

оцінка діяльності органів НКВС – НКДБ щодо боротьби з “ворожим елементом” на визволених територіях. Але незаперечним є героїзм працівників правоохоронних органів, виявлений ними під час протистояння з ворожими спецслужбами, їх агентами та посібниками в роки Другої світової війни. Проведена правоохоронцями робота на щойно визволених територіях сприяла швидкому налагодженню нормального мирного життя, прискоренню розгрому загарбників та відбудові господарства.

1 Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України) – Ф.16, оп.1, спр.2.

2 Лисенко О.Є., Вронська Т.В. Терор проти власного народу// Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст.: Історичні нариси. - К., 2002. – С.686.

3 З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 1 (12). – К., 2000.

4. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945рр. Збірник документів та матеріалів. – Черкаси, 2000.

5. ДА СБ України – Ф.16, оп.1, спр.2.

6. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945рр. Збірник документів та матеріалів. – Черкаси, 2000.

7. ДА СБ України (Черкаси). – Спр.581.

8. Там само. – Спр.578.

9. Там само. – Спр.587.

10. Там само. – Спр.577.

11. Там само. – Спр.582.